

L'Acziùn Sutselva rumàntscha

Duront ch'ils da Schons eran sin buna via da vegnir tier in'agen lungatg da scartira per lur regiun sin basa dallas normas surmiranas da Mena Grisch, ei la situaziun tuttenina semidada. La stad 1943 era in cert Dr. Giuseppe Gangale vegnius el Grischun. El era oriundamein in Talian, era denton scappaus da Mussolini a Minca e veva lu stuiu fugir vinavon a Kopenhagen, nua ch'el era lectur per talian alla universitad da leu. El era vegnius 1943 a Genevra tier prof. Liebeskind per studegiar il romontsch, e naven da leu cun Peider Lansel a Sent. Lez ha tar-mess el cun ina brev da recumandaziun a Cuera tier la Lia rumantscha, nua che Steafan Loringett, che fageva empau da secretari gratuit dalla Lia rumantscha, ha retschiet el. Gangale ei sepresentaus sco 'biolog da lungatgs' e specialist per lungatgs minoritars. Loringett ha priu la caschun da raquintar a Gangale dils problems dalla Sutselva e tgei ch'ins seigi vidlunder da far enta Schons. Gangale ha secapescha viu scochemai la fleivlezia da quei project ed ha dumandau, tgei che seigi lu previu per il rest dalla Sutselva, sche Schons fetgi in agen lungatg da scartira. Loringett ha stuiu conceder, ch'ei seigi previu nuot per lezzas regiuns. Gangale ha constatau, ch'ins surlaschi aschia la Tumliasca e la Mantogna/Heinzenberg alla germanisaziun, sche quels da Schons fetgien in nova norma mo per els. El ei vegnius da perschuer Loringett da dar ad el l'incumbensa da studegiar la caussa e proponer ina megliera sligiazion per l'entira Sutselva.

El ei era vegnius da perschuer ils da Schons da buc far vinavon cun lur normas, tochen ch'el hagi semtgau ina ortografia per l'entira Sutselva sco alternativa. Las autras regiuns, e cunzun secapescha la Surselva, eran buc fetg scaldadas da quei proceder. Gangale ha empruau da perschuer era lezs a caschun dalla radunonza da delegai dalla Lia rumantscha dil fevrer 1944 en in referat, ch'ei vegnius publicaus ellas Annalas da la Societad retorumscha 58, 1944, 54-66. En quel ha el en emprema lingia tractau il problem dil Sursilvan sco lungatg da scartira ella Sutselva, forza empau surfatg, mo tuttina relativamein clar. Il Sursilvan era in pur lungatg da scola ella Sutselva. Ins empredeva bein el en scola, duvrava denton el ni a bucca ni a scret ordeifer la scola ed era strusch per leger. La gronda part dalla producziun stampada sursilvana era catolica, e zuar fetg catolica da quei temps. La Gasetta romontscha, che vess pudiu familiarisar ils Sutsilvans cun il sursilvan, era fetg conservativa, e la belletristica sursilvana ei stada denter 1900 e 1950 ina domena esclusiva da plevons catolics che vevan schiglioc buc bia da far. Bia da quei scartiram era nungudibel per protestants, ed ina part directamein offendent. Ei restava pia sco litteratura sursilvana pils Sutsilvans mo Gian Fontana e la Casa paterna, che cumpareva ina gada ad jamna. Ton vegneva l'elita sursilvana era da producir sezza, sch'ei stueva ad esser. Vitier vegneva il problem da l'assimilaziun dils nunromontschs. Els empredevan en scola in romontsch che negin duvrava ordeifer la stanza da scola. Cun quei eran ei empau ella situaziun dils Romands, ch'emprendan in tudestg en scola, ch'ei san per ordinari buc duvrar el mintgadi. Quei ei secapescha buc fetg motivond, ton effectivamein che sco stgisa cumadeivla, sch'ei fa da basegns.

Cunquei ei lu la proxima uiara ortografica romontscha stada lantschada. Alla fin digl artechel citau, p.67-69, stat schon ina 'Postilla', scretta igl october 1944, nua che Gangale sedefenda encunter certas reproschas ch'ins veva fatg a siu lungatg. En scadin cass declara Gangale "la zavrada – "die Abspaltung" - della Sutselva dalla Surselva" leu claramein sco consequenza dalla fixaziun memia unilateralala dalla ortografia sursilvana, quei ch'ils Sursilvans catolics han secapescha buc udiu bugen, cunzun ch'ins veva empau tema, ch'ils Sursilvans protestants

savessien eventualmein era surprender la nova ortografia sutsilvana enstagl la sursilvana, quei che Gangale sperava probablamein era. Gangale di bein, che quei vegli buc dir che quella fixaziun dall'ortografia seigi buc stada endretg. El di: "Sch'ella ei gartegiada, ei la caussa enuorden." Pia sch'ils Sursilvans protestants acceptan quei, ei la caussa en uorden. Mo el cuntinuescha lu era: "Mo cun quella ston ins prender en quen siu reflex, la «zavrada» sutsilvana", perquei che "Cun quella bugliadira han se scarpau ils davos fleivels ligioms denter Surselva e Sutselva." Quels ligioms mavan avon sur il lungatg da scartira protestant, e cunquei che lez ei strusch vegnius risguardaus ella nova ortografia sursilvana, deva ei era negins ligioms pli denter il sutsilvan e sursilvan tenor Gangale.

Mo era il plan oriund da quels da Schons dad ir ensemen cun Surmeir vegn discussaus. Tenor Gangale "vess quei «ir ensemen» muntau per la Sutselva ton sco dar si sesezza el Surmir", perquei ch'ils Surmirans vevan gie buc previu da midar lur ortografia per vegnir encunter als Sutsilvans. In auter cunterargument ei tenor Gangale, ch'"il Surmiran ei confessionalmein memia compact, epi, memia giuvens e buc firmius avunda per laguttar il Sutsilvan." Ins vesa secapescha era, che la confessiun gioga aunc ina gronda rolla da quei temps, e tier Gangale schizun ina rolla fundamentala. El era oriundamein sco Talian secapescha catolics, era denton vegnius reformaus. El numna lu era sesez in calvinist, quei ch'ei schon bunamein in taliban, viu dils catolics. Ils apostats, pia quels ch'han midau religiun, ein per ordinari quels che ein il pli aggressivs visavi la religiun veglia. Mo igl ei clar che la Sutselva sesenteva buc reprentada dalla lavina nera sursilvana, ed ils Surmirans eran da quei temps era buc bia meins conservativs ch'ils Sursilvans.

Era schon 1944 ha Gangale lu presentau siu emprem sboz sut il tetel fetg significativ 'Reglas da **liger** il Sutsilvàn', buc 'reglas da scriver' lez. Il tric da sia normaziun ei numnadamein gest, ch'il Sutsilvan dueva vegnir secrets dapertut tuttina, denton legius resp. pronunziaus auter da regiun tier regiun. Els cass ils pli sempels dueva in accent sil vocal indicar, che quei vocal varieschi da regiun tier regiun. Aschia indichescha p.ex. igl accent sigl <a> tier <grànd>, che quei seigi da pronunziar [grand] enta Schons, [graund] ella Tumliasca e [grönd] silla Mantogna. Igl accent sigl <u>, p.ex. tier <pùnt>, indichescha ch'il plaid sappi vegnir pronunziaus [punt] enta Schons, [peunt] ella Tumliasca e [pünt] silla Mantogna/Heinzenberg. En pli bia detagls vi jeu buc ir; quei mo per mussar la funcziun dalla massa accents el sutsilvan. Nua ch'ins saveva buc semplamein indicar pronunzias differentas cun accents, ha Gangale duvrau cumbinaziuns da bustabs ch'ins duvrava schiglioc buc per indicar quei. Aschia ei <ieu> en <udieu> da pronunziar [udia] enta Schons, [udeu] ella Tumliasca, sco ella Foppa, ed [udö] silla Muntogna. La scripziun <maig> stat per [maç] enta Schons, [meç] ella Tumliasca e puspei [maç] silla Muntogna. Da remarcar ei, che la scripziun <ieu> resp. <ig> corrispunda en negina regiun alla pronunzia efectiva; negina da quellas treis regiuns pronunzia [ieu] ni [maig]. Tgi ch'enconuscha bein l'istoria da l'ortografia romontscha vesa lu era relativamein spert, danunder che la scripziun <udieu>, <maig> ed autras scripziuns da quei gener vegnan, numnadamein da l'ortografia sursilvana protestanta veglia. Gangale veva efectivamein ina fleivlezia per l'ortografia protestanta veglia. El ha era ediu in toc dil 'Vêr Sulaz dil pievel giuvan' da Steffan Gabriel (BR 2476) e leva edir igl entir, ei lu denton buc vegnius dad edir la secunda part; per gliez eis el lu buc staus ditg avunda el Grischun. Igl ei denton clar che quei diever da l'ortografia protestanta veglia ha vilentau ils Sursilvans catolics pér da dretg. Sch'ils Sursilvans protestants fussen i vi silla ortografia da Gangale, fuss il triumf da l'ortografia catolica acquistaus entras

Cahannes staus periclitaus. Naven dalla primavera 1944 ha lu Gangale giu definitivamein ils Sursilvans catolics sco inimitgs.

Schon ella 'Postilla' vegn era indicau: "Ins ha getg vi e neu che nossa ortografia vegni a vegnir empau artificiala." El rispunda a quei igl empren inaga: "Il plaid «artificial» sa ella scienza ortografica strusch vegnir duvraus perquei ch'el ei memia stendibels ed elastic per saver muntar enzatgei. Sin lezza basa savess ins per sumeglia, mussar ch'er l'ortografia sursilvana seigi artificiala." Effectivamein dat ei strusch in lungatg da scartira che cuntegn **buc** fuormas e plaids da differentas regiuns, nundir da differentes lungatgs ni stresas da lungatg. Mo effectivamein sebasava il Sutsilvan sin ina schelta sistematica da fuormas dallas differentas regiuns sutsilvanas, sco il rg era. Gliez ei effectivamein empau pli special; lungatgs da scartira pli vegls sebasan sin in dialect, sche pusseivel central, ed integreschan lu en quel plaids da differentas regiuns, darar denton fuormas morfologicas. Mo igl ei secapescha era buc detg, che tut ils lungatgs da scartira stoppien ver la medema genesa. La finala semidan era las situaziuns, ellas qualas ils lungatgs sefuorman e vegnan duvrai. El 19avel tschentaner giugava p.ex. il lungatg scret ina bia pli pintga rolla che quei ch'el gioga lu el 20avel tschentaner, ed ozildi eis el puspei vidlunder da perder quella rolla predominanta empau.

En scadin cass ei il lungatg e las autras acziuns da Gangale buc gest vegnidas persecutadas da beinvulientscha. Ils pli ferm adversaris eran ils Sursilvans catolics, che sperdevan cheutras puspei territori e plidaders. Mo era ils Surmirans eran mo in ton incantai dallas demarschas da Gangale. Ei vessen saviu daventar enzatgei sco ina tierza forza, sch'ei fuss reussiu d'integrar il territori da Schons sut ina varianta surmirana e cunquei survegnir dapli peisa visavi il ladin d'ina vart ed il sursilvan dall'otra. Per Schons persul fuss quei effectivamein stau ina alternativa, perquei ch'il regiolect da Schons ei effectivamein datier dil surmiran, quei che vala denton buc per la Tumliasca e la Mantogna.

1946 ha Gangale presentau ina nova versiun da sias normas e 1949 aunc las normas definitivas. Quellas ein mo vegnidas repartidas en versiuns screttas cun maschina e mai vegni publicadas, aschia ch'ins ei dependents da funtaunas secundaras davart las midadas d'ina versiun a l'otra. En quei cass ei quei ina brochura da STEAFAN LORINGETT, *La Sutselva agl spievel digls 25 ons lungaitg naziunal*, Leia Rumantscha 1964 (BR 3245). Schon sia versiun da 1946, nua ch'el veva fatg midadas senza salidar ni ils scolasts ni la Lia rumantscha, ha menau a dispetas ella Sutselva sezza e buc il davos cun siu mentur da tochen cheu, Steafan Loringett, il president dalla Lia rumantscha. Il punct da dispeta principal era stau l'idea da Gangale da scriver il vocal nunaccentuau [ə] adina cun <a>, enstagl il bia cun <e> e tscheu e leu cun <a>, sco quei vegneva e vegn fatg el sursilvan, p.ex. *cantar* cun <a> e *rentar* cun <e>, *barschar* cun <a> e *derschar sur ils vivs e sur ils morts* cun <e>, *segar* cun <e> e *pagar* cun <a> eav. La scripziun dependa da differentes facturs. Il pli sempel factur ei, ch'ella sedrezza tenor la fuorma accentuada, sco tier *segar* - *sega* enviers *pagar* - *paga*, mo quei funcziuna buc adina. Secapescha che quella variaziun ei nunlogica. Ella sedat semplamein dil fatg, ch'ei dat negin bustab resp. grafem per scriver in [ə] nunaccentuau, aschia ch'ins sto segidar cun bustabs che designeschan en principii enzatgei auter. El sursilvan vegn quei sun secrets lunscho il pli savens cun <e>, ed igl ei segir era ord quei motiv, che Gangale ha priu <a>, numadamein per sediferenziar dil sursilvan. La scripziun cun <a> era denton era bia pli frequenta che quella cun <e> ell'ortografia protestanta veglia, aschia che la tscherna dad <a> ei segiramein era influenzada da leu. En scadin cass meina quei a scipziuns che varieschan da tut quei ch'ils auters

idioms vevan. Tier *fleval* po quei forsa aunc ir, mo tier *apostal* ei quei lu pli curios ed *angal* ei lu schon empau problematic. Per surmiran fuss ei *angál* e vul dir „mo“, mo tier Gangale eis ei *ángal* e vul dir „aunghel“. Aschia era quei lu veramein vegniu scret negliu tochen uss el romontsch, era buc ella ortografia protestanta veglia. Mo auch pli difficultus vegn quei avon -r. *vendar* e *metar* ei secapescha buc fetg prudent sper *cantar*, che vegn era conjugaus auter el sutsilvan ch'ìls auters dus. Ina fuorma sco *ligiar* ei aunc pli problematica; surs. fuss quei 'ligiár', e tier Gangale 'lígíar' e corrispunda a sursilvan „leger“. Era quei era vegniu fatg absolutamein negliu ascha tochen uss. Cheu ei uss in principi, ch'ei dat era els auters idioms, la finala menaus ad absurdum, numnadamein il basegns da gie scriver auter che tut ils auters per saver demussar cheutras sia atgna originalitad. Igl ei clar, ch'il pli giuven dils idioms ha specialmein grev da sedistinguer da tut tschels, mo cun da quellas scripziuns ed in pèr autras atgnadads, sco l'eliminaziun dallas geminatas e la scripziun consequenta da <z> per [ts] e <c> per [k], quei che meina lu a scripziuns sco *zentral* ed *aczeptar* dad ina vart, *ìls scis* e *cilo* da l'autra vart, ei quei segiramein reussiu.

Era per ina part dils Sutsilvans ei quei lu stau iu memia lunsch: "La midada digl pled *liger* (1944) sen *ligiar* (1946), (...) *scriver* sen *scrivar* e da blears betga vagnida capida" tenor Loringett p.31. La finala ha Loringett sez procurau cun agid dils Sursilvans, che la lubientscha da dimora da Gangale ei buc vegnida prolunghida pli, aschia che lez ha stuiu turnar 1949 a Kopenhagen. Leu ha el aunc luvrau in temps pil romontsch ed ha ediu leu ina revista sutsilvana cul num Felna, che duess esser in plaid retic. El era er aunc screts, sper ina versiun cun bustabs latins, en ina versiun cun ina sort bustabs retics e da leger da dretg a seniester. Per finir ein sias lavurs lu pli bia fantasia che realitad.

Cun quei ei la caussa denton aunc nuota stada finida. Gangale veva era **adherents** ella Sutselva, e surtut la rolla dalla Surselva tier sia expulsion veva vilentau dabia Sutsilvans, ch'eran uss pèr da dretg buc pronts per cumpromiss pli. Ei ha dau pliras conferenzas dils scolasts romontschs sutsilvans, mo inaga era ina partida buc presenta, l'autra gada l'autra buc. La finala ha lu ina da quellas conferenzas sancziunau 1952 praticamein tut las decisiuns da Gangale, e zuar relativamein clar ed encunter il meini da Loringett. Ils Sutsilvans ein i vi da l'elavuraziun d'in vocabulari sutsilvan-tudestg igl emprem, per lu saver far in vocabulari tudestg-sutsilvan sin basa da quel. Cun quei che las lavurs vi da quei vocabulari ein setratgas alla liunga, ein ellas lu vegnidadas viaden el mulin dalla schinumada 'avischinaziun migeivla' dils idioms. Tier quella avischinaziun migeivla ein in pèr differenzas pli grondas, ch'eran vegnidadas decididas 1952, puspei vegnidadas eliminadas, aschia la scripziun <ar> els verbs sco *vender*. Mo schon tier 'metter' ei p.ex. ina differenza aunc restada; la simplificaziun dallas geminatas ha la Sutselva defendiu cun peis e mauns, aschia ch'igl inf. ha num el sutsilvan *meter* e sediferenziescha tuttina aunc da las fuormas da tut ils auters idioms e tut ils auters lungatgs romans auter ch'il spagnol, nua che las geminatas ein era vegnidadas simplificadas. Tier *apetit* ni *zigareta* crodan talas scripziuns schon en egl. Mo era ils biars accents ein restai e crodan en egl, cunzun quels sigl <u>, sco tier *cantùn Grischùn*. Suentar ch'il surmiran ha dau si la scripziun oriunda *cantung Grischung* ils onns 60 a caschun dalla avischinaziun migeivla, ei il sutsilvan aunc il sulet idiom romontsch che scriva 'Grischun' auter che tut tschels. Quella ortografia definitiva ha il sutsilvan survegniu pèr 1964, 20 onns suenter igl emprem sboz da Gangale. Suentar eis ei lu aunc iu inaga 13 onns tochen ch'igl emprem *Pledari sutsilvan rumantsch-tudestg, tudestg-rumantsch*, procuraus da CURO MANI, ei cumpariu (BR 3369). Mani scriva lu era en sia introducziun pertuccont l'ortografia sutsilvana: "Die neue Deckmantel-Orthographie

(...) war anfänglich ziemlich revolutionär, wurde aber im Laufe der Jahre durch die Hechel weiterer Konferenz[en] gezogen und mauserte sich in der Folge zur heutigen (recht braven, aber noch immer mit einigen widerborstigen Stellen versehenen) Schreibweise durch. Näheres über den **Leidensweg** dieser Orthographie steht in der Broschüre von STEAFAN LORINGETT «La Sutselva agl spievel digls 25 ons lungaitg naziunal». Il sottitel da quella brochura, che jeu hai era citau avon, ei lu era *La furmaziùn digl Sursilvan scret*. Ella dat effectivamein ina resumaziun dalla situaziun dalla Sutselva da 1938 tochen 1963. La brochura ei mo ualti difficultusa d'anflar; brochuras ei adina quei che va a piarder il pli spert.

En pli bia detagls vi jeu buc ir el cass dil Sutsilvan, malgrad ch'ei fuss linguisticamein detg interessant da perseguitar, co l'entira caussa ei sesviluppada. Ei fuss secapescha era dir enzatgei sur dallas consequenzas pil romontsch ella Sutselva che quei niev lungatg regional ha giu. Ozildi san ins secapescha dir che quella creaziun d'in niev lungatg da scartira regional romontsch ha buc pudiu spindrar il romontsch ella regiun, per la quala el ei vegnius creaus. El vegn mo instruius pli ella scola da Donat enta Schons, che gruppescha tut ils vitgs dalla Muntogna da Schons. Quels da Zillis e d'Andeer che vulan ir a scola romontscha, san ir a Donat a scola, mo tgi dalla Muntogna che vul, sa era ir ella scola tudestga ad Andeer. Silla Mantogna (Heinzenberg) ei il romontsch tenor la dumbraziun da 2000, la davosa veramein cumpleta, a fin cun 26 personas che drovan il romontsch sco lungatg principal ed 80 che san aunc romontsch sin ina populaziun da 1279 personas¹, senza Tusaun, ch'ei en principi germanisau daditg, e Cazas, nua ch'il diember da Romontschs ei empau pli gronds pervia dil Beverin. Leu ein gie buc mo Sutsilvans, mobein era in pulit diember da glied d'auters idioms. Ella Tumliasca stat ei buc bia meglier; ei dat neginas scolas romontschas pli e sulettamein dus vitgs, Veulden e Sched, nua che pli che 25% indicheschon ch'ei drovien aunc romontsch en ina domena ni l'autra. Enta Schons vesa la caussa ora empau meglier cun 321 personas ni 20,1% ch'indicheschon il romontsch sco lungatg principal, e 570 ni 35,8% che drovan aunc il romontsch². Mo era leu han ils dus vitgs ils pli gronds, Andeer e Ziraun, ina procentuala da personas che drovan insumma aunc il romontsch da sut 30% intragliauter. Mo per Schons vess ins gie en sesez buc stuiu far il Sutsilvan; leu vess ins gie era gest saviu scriver il lungatg da Schons, sco che quei era previu 1943.

Aschi lunsch davart la creaziun e las dispetas en connex cul sutsilvan, il pli giuven lungatg da scartira regional romontsch, resp. idiom, e quel che vegn a stuer ceder sco empem da quels el decuors dils proxims decennis. Quei resultat negativ vul denton buc dir la massa. Ins sa gie buc, co ch'ei stess ozildi ella Sutselva, sch'ins vess cuntinuau cul sursilvan sco lungatg da scartira, mo meglier strusch. La creaziun dil sutsilvan ha tuttina svegliau duront in cert temps ina nova dinamica ella Sutselva. Ins sa era buc dir, co ch'ei fuss iu, sch'ins fuss staus vi dil conclus da 1943 d'introducir in lungatg da scartira mo per Schons. Probablamein stess ei lu cun Schons ozildi empau meglier, mo la Tumliasca e la Mantogna fussen forsa stai pli spert

¹ Tenor las datas digl Uffizi per statistica en: *Eidgenössische Volkszählung 2000: Bevölkerungsentwicklung der Gemeinden 1850-2000*, Neuchâtel 2002, p.196 . Il diember dils Romontschs tenor *La Quotidiana*, 5 da matg 2004, p.2. Cf. era JEAN-JACQUES FURER, *La situaziun actuala dal rumantsch*, Neuchâtel 2005, p.142/143. Leu mauncan denton ils vitgs Masein, Tschappina ed Urmein, ed il diember da romontschs ei indicau mo cun procentualas. Ils dus davos s'audan forsa buc tier il "territori trandiziunalmein romontsch", bein denton tier la Mantogna, e Tschappina para da ver ina famiglia romontscha denton. Masein ha tuttina 12 personas che drovan principalmein il romontsch e 30 che discurran tier ina caschun ni l'autra romontsch.

² Las datas da Schons tenor FURER el liug citau en ann.1.

alla fin cul romontsch. Mo 30-50 onns pli baul ni pli tard che vess en sesez buc era buc em-purtau la massa, viu dalla situaziun actuala ano. Igl ei denton schon semussau, ch'ei drova in cert diember da plidaders per saver mantener en funcziun in lungatg da scartira ozildi, in diember da plidaders che la Sutselva ha en scadin cass buc pli. Sin quei veva ins era gia fatg attent Gangale a sias uras: "Ins di ch'il Sutsilvan vegni a murir della fom pertgei ch'el hagi buc per se viver, ina literatura sco il Sursilvan posseda." Sia cunterargumentaziun ei buc perschuadenta: "Sche quei fuss ver, sche vessan tuts lungatgs, schon en lur tschancun prelitteraric stuiu murir, pertgei ch'ei vevan nagina literatura". Primo savevan mo fetg paucs leger e scriver tochen entuorn 1850, cu las scolas publicas ein vegnidas introducidas. Buc mo ils Sutsilvans, era ils auters vevan pia negina literatura. Mo 1950 veseva la caussa ora auter; senza saver scriver e leger mava ei buc pli. E per mantener en funcziun lezzas capacitads drova ei bein buc dispert ina literatura, denton tuttina ina confruntaziun cul lungatg da scartira era ordeifer il cerchel restrinschiu dalla scola. Ei ha gie buc bia senn ch'ins emprendi da leger e scriver in lungatg en scola, cul qual ins vegn confruntaus mo leu. Igl ei schon da supponer ch'ei detti ina massa critica per mantener en funcziun in lungatg da scartira. Sin basa dils auters idioms eis ei da supponer, che quella massa critica seigi ca. 3'000 persunas. Il puter ed il surmiran ein aschi ca. sil cunfin, perquei crodan las fleivlezijs el diever da lur lungatg da scartira aunc buc en egl aschi fetg. Mo igl ei clar che l'Engiadina aulta dess buc damogn pli, sch'ins stuess producir leu texts en tontas domenas sco quei ch'ei vegn aunc produciu per sursilvan, p.ex. ella domena dalla legislaziun da vischnaunca, semplamein perquei ch'ei muncass las persunas cumpetentas necessarias per far quei. Mo era cun 3'000 vegn ins veramein mo gest da setener sur l'aua; gronds segls fan ins era buc cun quei. Ed ei dependa lu era aunc dalla situaziun da lungatg el territori da lungatg sez. Surmeir ei in territori aunc relativamein cumpact, nua che bia sespleiga aunc per romontsch. A Savognin aud'ins sin via aunc maneivel ton romontsch sco auters lungatgs, auter che forsa durant il temps denter Nadal e Daniev. Las biaras uniuns e la vischnaunca funcziunan aunc en scret ed a bucca per romontsch. Ins ei pia aunc confruntaus leu cul romontsch discurreiu e scret ordeifer la scola. A Samedan p.ex. ston ins schon far sforzs supplementars, sch'ins vul vegnir tier texts puters, e sin via han ins strusch schanzas da vegnir en contact cul puter sco jester. Igl ei pia clar che 3'000 puters sin ina populaziun da 18'000 persunas han buc il medem status sco 3'000 surmirans sin ina populaziun da 6'000 persunas. Mo quei mo relativar empau l'argumentaziun da Gangale, ch'ei drovi buc litteratura per in lungatg scret: litteratura forsa schon buc, aber texts stuess ei schon dar, e per saver metter a disposiziun texts en diember sufficient drova ei schon in cert diember da glied che sa scriver quei lungatg.

Da dir ei denton era, che Gangale ha giu dapli success sin auters secturs che sin quel dalla normaziun linguistica, p.ex. cun sia acziun d'introducir scolettas romontschas els vitgs periclitai. Quellas han giu in fetg grond success, perquei ch'ei deva da quei temps aunc praticamein neginas scolettas el Grischun, aschia ch'era geniturs tudestgs, ch'eran buc gronds amitgs dil romontsch, schevan ir lur affons en quellas scolettas. Il problem era mo, che quei custava dabia. La Lia rumantscha veva bein era fundau scolettas romontschas en auters loghens periclitai, sco a Bravuogn, Glion e Flem, mo 12 dallas 15 scolettas che la Lia rumantscha finanziava eran ella Sutselva, aschia che tut ils daners dalla Lia rumantscha mavan en lezza regiun, la regiun dil president dalla Lia rumantscha. Che quei ha fatg problems, ei capeivel. Cunzun ils Sursilvans, ch'eran gie la maioritad dils Romontschs e survegnevan bunamein nuot dalla Lia rumantscha, han lu protestau energicamein. 1947 ha lu denton la Lia rumantscha

survegniu dapli daners, aschia ch'ei restava tuttina aunc ina caussa ni l'autra per las autras regiuns, e lezzas ein lu secalmadas empau.

Era sin in auter sectur ha Gangale giu in pulit success, numnadamein sil camp dalla litteratura. El organisava numnadamein era cuors da scriver litteratura. A quels fagevan buc mo scribents sutsilvans part, mobein era praticamein tut ils auturs enconuschents ladins: Andri Peer, Clà Biert, Jon Semadeni e secapescha la Surmirana Margrita Uffer, ch'ei daventada sia secunda dunna. Ils auturs sursilvans da quella generaziun mavan denton buc a quels cuors; lezs vessen buc saviu selubir quei, perquei che Gangale era veramein daventaus la teila cotschna pils Sursilvans da quei temps. Jeu hai era schon udiu, che la litteratura sursilvana da quei temps seigi perquei buc aschi buna sco la litteratura ladina. Gest aschi sempel eis ei denton buc; ils auturs sursilvans vevan era in bia mender pugn da partenza ch'ils ladins da quei temps. Els stuevan pér sedeliberar d'ina litteratura ch'era stada naven da 1900 tochen 1950 completa-mein els mauns dils plevons catolics, e gliez era buc aschi sempel. Mo quels cuors vessen segir era fatg bein ad els, mo ch'ei vessen lu buc astgau semussar en Surselva per in cert temps pli suenter esser stai a quels cuors.

Sper l'Acziun Sutselva rumantscha, sco tut quellas stentas che vegnevan fatgas da quei temps per salvar il romontsch en quella regiun vevan num, ei la Lia rumantscha era vegnida activa sin auters camps, p.ex. sin quel dil teater. Ella ha entschiet a rimnar tocs romontschs ch'eran vegni dai enzanua ed organisava cuors per reschissurs ed ha era 1947 in emprend 'Muossavia dramatic' (BR 3534), nua che quels che vulevan presentar in toc savevan mirar, tgei ch'ei detti schon tut sin quei sectur per romontsch. Quei 'Muossavia' ei lu adina puspei vegnius completaus ed ha contonschiu siu zenit igl onn 1989 sut il tetel 'Mussavia dramatic' cun 4 toms. La Lia rumantscha ha lu annunziau, ch'el vegni aunc cuntinuaus en ina banca da datas, mo quella hai jeu buc anflau aunc.

Plinavon ha la Lia rumantscha aunc survegniu suenter l'uiara duas novas Uniuns affiliadas, numnadamein l'**Uniun da scripturs rumantschs**, pli tard 'Uniun da scripturas e scripturs rumantschs', ussa 'Uniun per la litteratura rumantscha'. La secunda ei stada la **Cuminanza radio rumantsch CRR**, ozildi Cuminanza rumantscha [da] radio e televisiun, domisduas entradas ella Lia 1946.

In ulteriur camp da lavur ei sedit en consequenza dalla publicaziun dils vocabularis tudestgs-romontschs. Quels vevan fatg enzacu el decuors da lur elavuraziun la schelta dils plaids tudestgs ch'ei han reprim en lur vocabulari. Il scazzi da plaids da basa han ein segir stuiu tscherner schon relativamein baul, mo ei han bein era completau quel adina puspei. Mo sil pli tard 1942 han ei probablamein stuiu calar da completar il vocabulari per ch'el sappi ir en stampa. Ils plaids ch'ei vegni pli tard vitier, munacavan lu secapescha. Perquei han ins entschiet relativamein baul a far ed empruar da derasar plaids per camps specifics, schinum-nadas **terminologias**, p.ex. l'electricidad e da quellas caussas. L'emprema retscha da terminologias specialas ei la retscha *S-chet rumantsch* "romontsch pur" (BR 6004). Quella retscha era gia cumparida en in pér nummers ils onns 1919-21, era lu denton stada eri duront varga 20 onns, tochen che NOTAPORTA GAUDENZ ha reprim ella 1941 e tgirau ella tochen 1962. Quei ei gliestas da plaids tudestg-romontschs per in ni l'auter camp special, magari ulti liungas, che vegnevan derasadas sco supplements dal Fögl ladin. Tec a tec ein 11 da quellas gliestas vegnidas ensemen naven da 1941 ed ein lu era vegnidas publicadas 1963 en in cudisch cul

medem tetel (BR 4393), 177 paginas en tut, mo quella publicaziun hai jeu aunc mai viu. Schebein quellas gliestas ein era vegnidas duvradas ella pratica, ei in'otra damonda. Igl ei difficultus da s'imaginar, ch'in electricher p.ex. vevi las gliestas cun el, cu ch'el vess duvrau ils plaids.

Denter 1948 e 1968 deva era l'Uniung rumantscha da Surmeir ora ina retscha cul tetel *Mossa-veias*, fatga da GION PEIDER THÖNI (BR 5961). Era quella seria ei vegnida edida 1981 en fuorma da cudisch (BR 5182). Thöni duvrava tut in'otra tecnica da derasar terminologia e vistgeva quella en poesias, legns e filistuccas. Lu duvrava el era gia fotografias, p.ex. per la terminologia digl auto. Mo igl ei grev da dir, sche quella moda e maniera da derasar terminologia ha giu dapli success. Ella muossa en scadin cass ch'ins fageva gia lu patratgs, co derasar ils novs plaids ch'ins fageva mintgamai per las caussas novas, cun las qualas ils Romontschs vegnevan confruntai. Ina buna metoda pareva effectivamein dad esser da metter a disposiziun il plaid cun in dessegn dalla caussa. Da quellas caussas sco Thöni veva fatg cugl auto han ins aunc empruau pliras. En cass specifics mava quei detg bein, aschia ch'ins ha era fatg cudischs cun dessegns culs plaids corrispundents dasperas. Ils emprems da quels ein cumpari 1947: in cudisch da bulius, ina translaziun d'in cudisch corrispundent da Hallwag, per sursilvan e vallader (BR 2809.2810). Quei ei lu denton restau il soli da quei gener tochen 1977; quella metoda da derasar terminologia era probablamein semplamein memia cara da quei temps aunc.

Els onns 70 ei vegniu empruau in'otra metoda da derasar novs tiarms, numnadamein sin basa da reglaments da model: per in uorden da baghegiar, per il provediment d'aua, per la canalisaziun eav., mintgamai per vallader e sursilvan. Quei ch'ei cumpariu sil sector dalla terminologia da 1950 tochen 1975 ei d'anflar en in bibliografia cul num *Studis romontschs 1950-1977* (BR 5008), cumparida 1977/78 sco emprem tom dalla seria Romanica Rætica, ina seria ch'ei denton tier il nummer 22. Leu anfl'ins sin p.90s. las emprovas da derasar terminologia ch'ei vegnidas fatgas durant quels 25 onns. Gest la massa eis ei buc. La bibliografia numna 38 publicaziuns sin quei sector, inclusiv artechels en gasettas ni revistas. E quei lu aunc en silmeins treis variantas; era pil surmiran ei gie vegniu fatg enzatgei sin quei sector, buc mo da Gion Peider Thöni, mobein era dad auters, surtut da Faust Signorell.

Mo en scadin cass ha la lavur en autras domenas dil lungatg lu gleiti puspei stuiiu far plaz alla lavur vi da l'infrastructura linguistica. Suenten ils vocabularis tudestgs-romontschs sursilvan e ladin ein ins lu ius vi dils vocabularis sursilvan-tudestg e ladin-tudestg. En sesez fuss ei, sco gia detg, stau scientificamein pli correct da proceder il cuntrari, numnadamein far igl emprem ils vocabularis romontschs-tudestgs e pér lu ils tudestgs romontschs, mo quei ch'ils Romontschs duvravan gia da quei temps en emprema lingia era vocabularis tudestgs-romontschs. Tgei ch'ils plaids romontschs veglien dir, savevan ils Romontschs per ordinari da quei temps, ei eran denton confruntai cul problem, co dir enzatgei per romontsch ch'ei vevan udiu tochen uss mo per tudestg. Ins ha pia, sco bunamein adina, dau la prioritad alla pratica visavi la scienza tiel proceder.